I

Коли в губернському місті С. приїжджі жалілися на нудьгу та одноманітність життя, то місцеві жителі, ніби виправдуючись, говорили, що, навпаки, в С. дуже добре, що в С. є бібліотека, театр, клуб, бувають бали, що, нарешті, є розумні, інтересні, приємні родини, з якими можна завести знайомство. І вказували на родину Туркіних, як на найбільш освічену й талановиту.

Ця родина мешкала на головній вулиці, близько від губернатора, у власному будинку. Сам Туркін, Іван Петрович, опасистий, красивий брюнет з бакенами, влаштовував аматорські вистави з благодійною метою, сам грав старих генералів і при цьому кашляв дуже смішно. Він знав багато анекдотів, шарад, приказок, любив жартувати й говорити дотепи, і завжди у нього був такий вираз, що не можна було зрозуміти, чи жартує він, чи розмовляє серйозно. Жінка його. Віра Иосифівна, худорлява, миловидна дама в pince-nez, писала повісті й романи, і охоче читала їх вголос своїм гостям. Дочка, Катерина Іванівна, молода дівчина, грала на роялі. Одне слово, у кожного члена родини був який-небудь свій талант. Туркіни приймали гостей привітно і показували їм свої таланти весело, з щирою простотою. В їх великому кам´яному будинку було просторо і влітку не жарко, половина

вікон виходила в старий тінистий сад, де навесні співали солов´ї; коли в домі сиділи гості, то в кухні стукотіли ножами, у подвір´ї пахло смаженою цибулею — і це щоразу передвіщало багату й смачну вечерю.

І докторові, Старцеву Дмитру Іоничу, коли він був тільки-но призначений земським лікарем і оселився в Дяліжі, у дев´яти верстах від С., теж казали, що йому, як інтелігентній людині, треба познайомитися з Туркіними. Якось узимку на вулиці його представили Івану Петровичу; поговорили про погоду, про театр, про холеру, і він був запрошений. Навесні, у свято— це було вшестя,— після прийому хворих,

Старцев вирушив у місто розважитися трошки і до речі купити собі дещо. Він ішов пішки, не поспішаючи (власних коней у нього ще не було), і весь час наспівував:

Коли іще не пив я сліз із келиха буття...

У місті він пообідав, погуляв у саду, потім якось само собою спало йому на думку запрошення Івана Петровича, і він вирішив піти до Туркіних, подивитися, що вони за люди.

— Здрастуйте, будь ласка,— сказав Іван Петрович, зустрічаючи його на ґанку.— Дуже, дуже радий бачити такого приємного гостя. Ходімо, я представлю вас своїй благовірній. Я кажу йому, Вірочко,— продовжував він, представляючи лікаря жінці,— я йому кажу, що він не має аніякого римського права сидіти в себе в лікарні, він повинен віддавати своє дозвілля товариству. Чи не так, серденько?

— Сідайте тут,— говорила Віра Иосифівна, садовлячи гостя поруч себе.— Ви можете залицятися до мене. Мій чоловік ревнивий, це Отелло, але ж ми постараємось поводитися так, що він нічого не помітить.

— Ах, ти, ціпочка, пустуха...— ніжно пробурмотів Іван Петрович і поцілував її в лоб.— Ви дуже до речі завітали,— звернувся він знову до гостя,— моя благовірна написала величенський роман і сьогодні читатиме його вголос.

— Жанчику, — сказала Віра Иосифівна чоловікові,— Скажи, щоб дали нам чаю. ´

Старцеву представили Катерину Іванівну, вісімнадцятирічну дівчину, дуже схожу на матір, таку ж худорляву й миловидну. Вираз у неї був ще дитячий і талія тонка, ніжна; і дівочі, вже розвинуті перса, красиві, здорові, промовляли про весну, справжню весну. Потім пили чай з варенням, з медом, з цукерками і з дуже смачним печивом, що

розтавало в роті. Коли настав вечір, помалу зійшлися гості, і до кожного з них Іван Петрович звертав свої сміхотливі очі й говорив:

— Здрастуйте, будь ласка.

Потім всі сиділи у вітальні з дуже серйозними обличчями, і Віра Иосифівна читала свій роман. Вона почала так: "Мороз міцнішав..." Вікна були розчинені навстіж, чути було стукіт ножів на кухні і запах смаженої цибулі... У м´яких, глибоких кріслах було спокійно, вогні миготіли так лагідно в присмерку вітальні; і тепер, літнього вечора, коли з вулиці долітали голоси, сміх і пахло знадвору бузком, важко було зрозуміти, як міцнішав мороз і як призахідне сонце освітлювало своїм холодним промінням снігову рівнину й подорожнього, що самітно йшов шляхом; Віра Иосифівна читала про те, як молода, вродлива графиня влаштовувала У себе на селі школи, лікарні, бібліотеки, і як вона покохала мандрівного художника,— читала про те, чого ніколи не буває в житті, а все-таки слухати було приємно, зручно, і на думку спадало все таке гарне, спокійне,— не хотілося вставати.

Непоганецьки...— тихо промовив Іван Петрович. А хтось із гостей

слухаючи і відлітаючи думками кудись дуже, дуже далеко, сказав ледь чутно:

— Так... дійсно...

Минула година, друга. У міському саду поблизу грав оркестр і співав хор. Коли Віра Йосифівна згорнула свій зошит, то хвилин з п´ять мовчали й слухали "Лучинушку", яку хор співав, і ця пісня відбивала те, чого не було в романі і що буває в житті.

— Ви друкуєте свої твори по журналах? — спитав у Віри Иосифівни Старцев.

— Ні,— відповіла вона,— я ніде не друкую. Напишу і сховаю у себе в шафі. Навіщо друкувати? — пояснила вона.— Адже гроші у нас є.

І всі чомусь зітхнули.

— А тепер ти, Котику, заграй чого-небудь,— сказав Іван Петрович дочці.

Підняли в рояля кришку, розгорнули ноти, що лежали вже напоготові. Катерина Іванівна сіла і обома руками вдарила по клавішах; і потім зараз же знову вдарила з усієї сили, і знов, і знов; плечі й груди в неї здригались, вона вперто била все по одному місці, і здавалось, що вона не перестане, аж поки не вжене клавішів усередину рояля. Вітальня сповнилася громом; гриміло все: і підлога, і стеля, і меблі... Катерина Іванівна грала важкий пасаж, цікавий саме своєю важкістю, довгий і одноманітний, і Старцев, слухаючи, уявляв собі, як з високої гори сиплеться каміння, сиплеться і все сиплеться, і йому хотілось, щоб воно швидше перестало сипатися, і в той же час Катерина Іванівна, рожева від напруги, сильна, енергійна, з локоном на лобі, дуже подобалась йому. Після зими, прожитої в Дяліжі, серед хворих та мужиків, сидіти у вітальні, дивитися на цю молоду, витончену і, мабуть, невинну істоту і слухати ці шумливі, набридливі, але все ж культурні звуки,— було так приємно, так ново...

— Ну, Котику, сьогодні ти грала, як ніколи, — сказав Іван Петрович із слізьми на очах, коли його дочка скінчила і підвелася.— Помри, Денисе, краще не напишеш.

Всі оточили її, вітали, дивувались, переконували, що давно вже не чули такої музики, а вона слухала, мовчки, ледве посміхаючись, і на всій її постаті було написано торжество.

— Прекрасно! чудово!

— Прекрасно! — сказав також і Старцев, піддаючись загальному захопленню.— Ви де вчилися музики? — спитав він у Катерини Іванівни. — В консерваторії?

— Ні, в консерваторію я ще тільки збираюсь, а поки що вчилася тут, у мадам Завловської.

— Ви скінчили курс у тутешній гімназії?

— О, ні! — відповіла за неї Віра Йосифівна.— Ми запрошували вчителів до себе, в гімназії ж або в інституті, погодьтеся, могли бути погані впливи; поки дівчина росте, вона повинна бути під впливом самої тільки матері.

— А все-таки в консерваторію я поїду,— сказала Катерина Іванівна.

— Ні, Котик любить свою маму. Котик не стане завдавати папі й мамі прикростей.

— Ні, поїду! Поїду! —сказала Катерина Іванівна, жартуючи й капризне, і тупнула ніжкою.

А під час вечері вже Іван Петрович показував свої таланти Він, сміючись самими тільки очима, розповідав анекдоти, сипав дотепи, пропонував смішні задачі і сам же розв´язував їх, і весь час говорив своєю незвичайною мовою, виробленою довгими вправами у дотепності і, мабуть, давно вже звичною для нього: величенський, непоганецьки, по колінах вам дякую...

Але це було не все. Коли гості, ситі й вдоволені, юрмились у передпокої, розбираючи свої пальта й палиці, навколо них метушився лакей Павлуша, або, як його звали тут, Пава, хлопець років чотирнадцяти, стрижений, з товстими щоками.

— Ану, Паво, зобрази! — сказав йому Іван Петрович. Пава став у позу, підняв вгору руку і промовив трагічним тоном:

— Помри, нещасна!

І всі зареготали.

"Цікаво",— подумав Старцев, виходячи на вулицю. Він зайшов ще в ресторан і випив пива, потім вирушив пішки до себе в Дяліж. Ішов він і всю дорогу наспівував;

Для мене голос твій, ласкавий і томливий...

Пройшовши дев´ять верст і потім лягаючи спати, він не почував ані найменшої втоми, а, навпаки, йому здавалось, що він охоче пройшов би ще верст із двадцять.

"Непоганецьки..." — згадав він, засинаючи, і засміявся.

II

Старцев усе збирався до Туркіних, але в лікарні було дуже багато роботи, і він ніяк не міг вибрати вільної години. Понад рік минуло отак у праці й самотності; та ось із міста принесли листа в блакитному конврртi...

Віра Йосифівна давно вже хворіла на мігрень, але останнім часом, коли Котик кожен день лякала, що поїде в консерваторію, припадки стали повторюватися дедалі частіше. У Туркіних побували всі міські лікарі; дійшла, нарешті, черга і до земського. Віра Йосифівна написала йому зворушливого листа, в якому просила його приїхати і полегшити її страждання. Старцев приїхав, і після цього став відвідувати Туркіних часто, дуже часто... Він, справді, трішечки допоміг Вірі Йосифівні, і вона

всім гостям вже говорила, що це надзвичайний, чудовий лікар. Але їздив він до Туркіних вже не заради її мігрені...

Святковий день. Катерина Іванівна скінчила свої довгі, нудні екзерсиси на роялі. Потім довго сиділи в їдальні і пили чай, і Іван Петрович розповідав щось смішне. Та ось дзвінок; треба було йти в передпокій зустрічати якогось-то гостя; Старцев скористався з хвилини замішання і сказав Катерині Іванівні пошепки, дуже хвилюючись:

— Ради бога, благаю вас, не мучайте мене, ходімо в сад!

Вона знизала плечима, ніби дивуючись і не розуміючи, що йому потрібно від неї, але підвелась і пішла.

— Ви по три, по чотири години граєте на роялі,— говорив він, ідучи за нею,— потім сидите з мамою, і немає аніякої можливості поговорити з вами. Дайте мені хоча б чверть години, благаю вас.

Надходила осінь, і в старому саду було тихо, сумно і на алеях лежало темне листя. Уже рано сутеніло.

— Я не бачив вас цілий тиждень,— продовжував Старцев,— а коли б ви знали, яка це мука! Сядьмо. Вислухайте мене.

В обох було улюблене місце в саду: лава під старим широким кленом, І тепер сіли на цю лаву.

— Чого ви бажаєте? — спитала Катерина Іванівна сухо, діловим тоном.

— Я не бачив вас цілий тиждень, я не чув вас так довго. Я палко хочу я жадаю вашого голосу. Говоріть.

Вона захоплювала його своєю свіжістю, наївним виразом очей і щік. Навіть у тому, як сиділа на ній сукня, він вбачав щось надзвичайно миле, зворушливе своєю простою і наївною грацією. І в той же час, незважаючи на цю наївність, вона здавалась йому дуже розумною і розвиненою не по літах. З нею він міг розмовляти про літературу, про мистецтво, про що завгодно, міг жалітися їй на життя, на людей, хоч під час серйозної розмови вона, траплялось, раптом не до речі починала сміятися, або тікала в дім. Вона, як мало не всі с-ські дівчата, багато читала (взагалі ж в С. читали дуже небагато, і в тутешній бібліотеці так і говорили, що якби не дівчата і не молоді євреї, то хоч закривай бібліотеку); це безмежно подобалось Старцеву, він, хвилюючись, завжди питався в неї, про що вона читала останні дні, і, зачарований, слухав, коли вона розповідала.

— Що ви читали на цьому тижні, поки ми не бачились? — спитав він тепер.— Говоріть, прошу.

— Я читала Писемського.

— Що саме?

— "Тисяча душ",— відповіла Котик.— А як смішно звали Писемського: Олексій Феофілактович!

— Куди ж це ви? — жахнувся Старцев, коли вона несподівано підвелась і пішла до будинку.— Мені треба поговорити з вами, я повинен з´ясувати... Побудьте зі мною хоч п´ять хвилин! Заклинаю вас!

Вона зупинилась, ніби бажаючи щось сказати, потім незграбно сунула йому в руку записку і побігла в дім, і там знову сіла за рояль.

Сьогодні, об одинадцятій вечора,— прочитав Старцев,— будьте на кладовищі біля пам´ятника Деметті".

"Ну, це вже зовсім нерозумно,— подумав він, опам´ятавшись.— До чого тут кладовище? Навіщо?"

Було ясно: Котик пустувала. Кому, справді, спаде серйозно на думку призначати побачення вночі, далеко за містом, на кладовищі, коли це легко можна влаштувати на вулиці, у міському саду? І чи подобає йому, земському лікареві, розумній, солідній людині, зітхати, діставати записочки, тинятися по кладовищах, робити дурниці, з яких сміються тепер навіть гімназисти? До чого поведе цей роман? Що скажуть товариші, коли дізнаються? Так думав Старцев, блукаючи в клубі навкруг столів, а о-пів на одинадцяту несподівано взяв та й поїхав на кладовище.

У нього вже була власна пара коней і кучер Пантелеймон у бархатній жилетці. Світив місяць. Було тихо, тепло, але тепло по-осінньому. В передмісті, коло боєн, вили собаки. Старцев лишив коней на краю міста, в якомусь із завулків, а сам пішов на кладовище пішки. "У кожного свої химери,— думав він.— Котик теж химерна і — хто знає? — може, вона не жартує, прийде",— і він піддався цій кволій, пустій надії, і вона сп´янила його.

З півверсти він пройшов полем. Кладовище позначилося вдалині темною смугою, наче ліс або великий сад. З´явилась огорожа з білого каменю, ворота; при місячному світлі на воротах можна було прочитати: "Гряде час в онь же..." Старцев увійшов у хвіртку, і перше, що він побачив, де білі хрести й пам´ятники обабіч широкої алеї і чорні тіні від них і від тополь; і навколо далеко було видно біле й чорне, і сонні дерева схиляли своє гілля над білим. Здавалось, що тут було світліше, як у полі; листя кленів, схоже на лапи, чітко вирізнялось на жовтому піску алей і на плитах, і написи на пам´ятниках були виразні. Спочатку Старцева вразило те, що він бачив тепер вперше в житті і чого, мабуть, більше вже не випаде бачити: світ, не схожий ні на що інше,— світ, де місячне сяйво таке гарне й м´яке, наче тут його колиска, де немає життя, немає й немає, але в кожній темній тополі, в кожній могилі почувається присутність таємниці, яка обіцяє життя тихе, прекрасне,

вічне. Од плит і зав´ялих квітів, разом з осіннім запахом листя, віє прощенням, сумом і спокоєм.

Навколо німа тиша; у глибокому смиренні з неба дивилися зірки, і кроки Старцева лунали так різко й недоречно. І тільки, коли в церкві став дзвонити годинник, і він уявив самого себе мертвим, закопаним тут навіки, то йому здалось, що хтось дивиться на нього, і він на хвилину подумав, що це не спокій і не тиша, а глухий сум небуття, приглушений відчай...

Пам´ятник Деметті у вигляді каплиці, з ангелом нагорі; колись в С. була проїздом італьянська опера, якась із співачок вмерла, її поховали і поставили оцей пам´ятник. У місті вже ніхто не пам´ятав про неї, та лампадка над входом віддзеркалювала місячне світло і, здавалось, горіла.

Нікого не було. Та й хто піде сюди опівночі? Але Старцев ждав, і наче місячне світло підігрівало в ньому жагу, ждав жагуче і уявляв собі поцілунки, обійми. Він посидів біля пам´ятника з півгодини, потім пройшовся бічними алеями, із капелюхом в руці, очікуючи і думаючи про те, скільки тут, у цих могилах, закопано жінок і дівчат, які були вродливі, чарівні, які кохали, горіли вночі жагою, віддаючись ласці. Як по суті не добре жартує з людини мати-природа, як прикро усвідомлювати це! Старцев думав так, і в той же час йому хотілося закричати, що він хоче, що він жде кохання, хоч би що там було; перед ним біліли вже не брили мармуру, а прекрасні тіла, він бачив форми, які соромливо ховалися в затінку дерев, відчував тепло, і ця млость ставала нестерпною...

І немов опустилася завіса, місяць зайшов за хмари, і раптом все потемніло навколо. Старцев ледве знайшов ворота,— вже було темно, як осінньої ночі,— потім годин із півтори блукав, відшукуючи завулок, де лишив своїх коней.

— Я стомився, ледве тримаюсь на ногах,— сказав він Пантелеймонові.

І, сідаючи з насолодою в коляску, він подумав:

"Ох, не треба б гладшати!"

III

Другого дня ввечері він поїхав до Туркіних свататись. Але це, як виявилось, було незручним, бо Катерину Іванівну в її кімнаті причісував перукар. Вона збиралась у клуб на танцювальний вечір.

Довелося знову довго сидіти в їдальні і пити чай. Іван Петрович, бачачи, що гість задуманий і нудьгує, вийняв з жилетної кишені записочки, прочитав смішний лист німця-управителя про те, як у маєтку попсувалася вся замкнутість і обвалилася покривленість.

"А посаг вони дадуть, мабуть, немалий",— думав Старцев, неуважно слухаючи.

Після безсонної ночі він був якийсь приголомшений, наче його обпоїли чимось солодким та снотворним; на душі було туманно, але радісн0 тепло, і в той же час у голові якийсь холодний, важкий шматочок мір! кував:

"Зупинись, поки не пізно! Чи до пари вона тобі? Вона розпещена вередлива, спить до другої години, а ти дячків син, земський лікар..."

"Ну, що ж? — думав він.— І нехай".

"До того ж, коли ти одружишся з нею,— продовжував шматочок,— то її рідня примусить тебе кинути земську службу і жити в місті".

"Ну, що ж? — думав він.— У місті, то й у місті. Дадуть посаг, заведемо обстановку..."

Нарешті, увійшла Катерина Іванівна у бальному вбранні, декольте, гарненька, чистенька, і Старцев замилувався і прийшов у такий захват, що не міг вимовити ані слова, а тільки дивився на неї і сміявся.

Вона стала прощатися, і він — залишатися тут йому не було вже рації — підвівся, кажучи, що йому час додому: ждуть хворі.

— Нічого не поробиш,— сказав Іван Петрович,— їдьте, до речі ж підвезете Котика в клуб.

Надворі накрапав дощ, було дуже темно, і тільки з хрипкого кашлю Пантелеймона можна було вгадати, де коні. Підняли у коляски верх.

— Я йду по кіллю, ти йдеш, покіль ллєш,— говорив Іван Петрович, підсаджуючи дочку в коляску,— він йде, покіль ллє... Рушай! Прощайте, будь ласка!

Поїхали.

— А я вчора був на кладовищі,— почав Старцев.— Як це не великодушно і не милосердно з вашого боку...

— Ви були на кладовищі?

— Так, я був там і чекав на вас майже до другої. Я страждав...

— І страждайте, коли ви не розумієте жартів.

Катерина Іванівна, вдоволена, що так хитро пожартувала з закоханого і що її так сильно кохають, зареготала і раптом скрикнула

від переляку, бо в цей саме час коні круто повертали в ворота клубу, і коляска похилилась. Старцев обійняв Катерину Іванівну за талію; вона, перелякана, пригорнулась до нього, і він не втримався і жагуче поцілував її в губи, в підборіддя і міцніше обійняв.

— Годі,— сказала вона сухо.

І за мить її вже не було в колясці, і городовий біля освітленого під ´їзду клубу горлав огидним голосом на Пантелеймона:

— Чого зупинився, ґаво? Проїжджай далі!

Старцев поїхав додому, але скоро повернувся. Одягнений у чужий фрак і білий твердий галстук, що якось усе стовбурчився і хотів сповзти з комірця, він опівночі сидів у клубі у вітальні і захоплено говорив Катерині Іванівні:

— О, як мало знають ті, хто ніколи не кохав! Мені здається, ніхто ще не описав правильно кохання, навряд чи можна описати це ніжне, радісне, нестерпне почуття, і хто пережив його хоч раз, той не стане відтворювати його в словах. Навіщо оці передмови, описи? Навіщо оця непотрібна красномовність? Кохання моє безмежне... Прошу, благаю вас,— вимовив, нарешті, Старцев,— будьте моєю дружиною!

— Дмитре Іоничу,— сказала Катерина Іванівна, з дуже серйозним виразом, подумавши,— Дмитре Іоничу я дуже вам вдячна за честь, я вас

поважаю, але...— вона підвелась і говорила, стоячи,— але, пробачте, бути хорошою дружиною я не можу. Будемо розмовляти серйозно. Дмитре Іоничу, ви знаєте, над усе в житті я люблю мистецтво, люблю, шалено люблю музику, їй я присвятила все своє життя. Я хочу бути артисткою, я хочу слави, успіхів, свободи, а ви хочете, щоб я продовжувала жити в цьому місті, продовжувала це пусте, безкорисне життя, яке стало для мене нестерпним. Стати дружиною — о, ні,

пробачте! Людина повинна прагнути вищої, блискучої мети, а родинне життя зв´язало б мене навіки. Дмитре Іоничу (вона ледь-ледь посміхнулась, бо, сказавши "Дмитре Іоничу", згадала "Олексій Феофілактович"), Дмитре Іоничу, ви добра, благородна, розумна людина, ви найкращий з усіх...— у неї сльози навернулись на очі,— я співчуваю вам всією душею, але... але ви зрозумієте...

І, щоб не заплакати, вона відвернулась і вийшла з вітальні.

У Старцева перестало тривожно битися серце. Вийшовши з клубу на вулицю, він насамперед зірвав з себе твердий галстук і зітхнув на повні груди. Йому було трошки соромно і самолюбство його було ображене,— він не думав, що вона відмовить йому,— і не вірилось, що всі його мрії, страждання і сподівання закінчилися так безглуздо, наче в маленькій п´єсі на аматорській виставі. І шкода було свого почуття, оцього свого кохання, так шкода, що, здається, взяв би та й заридав або з усієї сили вдарив би парасолькою по широкій спині Пантелеймона.

Днів зо три у нього справа валилася з рук, він не їв, не спав, але коли до нього дійшла чутка, що Катерина Іванівна поїхала в Москву вступати в консерваторію, він заспокоївся і зажив, як і раніше.

Потім, інколи згадуючи, як він блукав по кладовищу, або як їздив по всьому місту і розшукував фрак, він ліниво потягувався і говорив:

— Але який же клопіт!

IV

Минуло чотири роки. У місті в Старцева була вже велика практика. Щоранку він спішно приймав хворих у себе в Дяліжі, потім їхав до міських хворих, їхав уже не парою, а тройкою з бубонцями, і повертався додому пізно вночі. Він потовстішав, погладшав і неохоче ходив пішки, бо хворів на задишку. І Пантелеймон теж потовстішав, і чим він більше

ріс ушир, тим сумніше зітхав і бідкався на свою гірку долю: їздити остогидло!

Старцев бував у різних домах і зустрічав багато людей, але ні з ким не товаришував близько. Обивателі своїми розмовами, думками про життя і навіть своїм виглядом дратували його. Досвід помалу навчив його, що поки з обивателем граєш у карти або закушуєш з ним, то це мирна, благодушна і навіть не дурна людина, але досить тільки заговорити з ним про щось неїстівне, наприклад, про політику або науку, як він стає в безвихідь або заводить таку філософію, тупу і злу, що лишається тільки рукою махнути та й відійти. Коли Старцев намагався заговорити навіть з ліберальним обивателем, наприклад, про те, що людство, хвалити Бога, йде вперед, і що згодом воно обходитиметься без паспортів і без смертної кари, то обиватель дивився на нього скоса й недовірливо і запитував: Виходить, тоді кожен може різати на вулиці кого завгодно?" А коли Старцев у товаристві, під час вечері або чаювання говорив про те, що треба працювати, що без праці жити не можна, то кожен вважав це за докір і починав сердитись та настирливо сперечатися. При всьому тому обивателі не робили нічого, анічогісінько, і не цікавились нічим, і ніяк не можна було придумати, про що говорити з ними. І Старцев уникав розмов а тільки закусував і грав у вінт, і коли заставав в якому-небудь домі сі! майне свято і його запрошували до столу, то він сідав і їв мовчки, дивлячись у тарілку; і все, що в цей час говорили, було нецікаве, несправедливе, безглузде, він почував роздратування, хвилювався, але мовчав, і За те, що він завжди суворо мовчав і дивився в тарілку, його прозвали в місті "поляк надутий", хоч він ніколи поляком не був.

Від таких розваг, от як театр і концерти, він ухилявся, але зате у вінт грав щовечора, години по три, з насолодою. Була у нього ще одна розвага, в яку він втягнувся непомітно, потроху, це — вечорами виймати з кишень бумажки, добуті практикою, і, траплялось, бумажок — жовтих і зелених, від яких пахло духами, і оцтом, і ладаном, і ворванню,— було понапихувано по всіх кишенях карбованців на сімдесят; і коли збиралося

´кілька сотень, він відвозив у "Товариство взаємного кредиту" і клав там на поточний рахунок.

За всі чотири роки після від´їзду Катерини Іванівни він був у Туркіних тільки двічі; на запрошення Віри Йосифівни, яка все ще лікувалась від мігрені. Щоліта Катерина Іванівна приїжджала до батьків у гості, але він не бачив її ні разу; якось не випадало.

Та от минуло чотири роки. Одного тихого, теплого ранку в лікарню принесли листа. Віра Йосифівна писала Дмитрові Іоничу, що дуже скучила за ним, і просила його неодмінно відвідати ЇЇ і полегшити її страждання, і до речі ж сьогодні день її народження. Внизу була приписка:

"До маминого прохання долучаюсь і я. К.".

Старцев подумав і увечері поїхав до Туркіних.

— А, здрастуйте, будь ласка,— зустрів його Іван Петрович, усміхаючись самими тільки очима.— Бонжурте.

Віра Йосифівна, вже дуже постаріла, з білим волоссям, потиснула Старцеву руку, манірно зітхнула і сказала:

— Ви, докторе, не хочете розважити мене, ніколи в нас не буваєте, я вже стара для вас. Та от приїхала молода, може, вона буде щасливіша.

А Котик? Вона схудла, зблідла, стала вродливіша й стрункіша; але це вже була Катерина Іванівна, а не Котик; вже не було колишньої свіжості і виразу дитячої наївності. І в погляді, і в манерах було щось нове — несміливе й винувате, наче тут, у домі Туркіних, вона вже не почувала себе вдома.

— Скільки літ, скільки зим! — сказала вона, подаючи Старцеву руку, і було видно, що в неї тривожно билося серце; і пильно, зацікавлено дивлячись йому в вічі, вона продовжувала:— Як ви поповнішали! Ви засмагли, змужніли, але загалом ви мало змінились.

І тепер вона йому подобалась, дуже подобалась, але чогось уже не вистачало в ній, або щось було зайве,— він і сам не міг би сказати, що саме, але щось уже заважало йому почувати, як колись, йому не подобалась її блідість, новий вираз обличчя, квола усмішка, голос, а трохи згодом вже не подобалось вбрання, крісло, в якому вона сиділа, не подобалось щось у минулому, коли він трохи не одружився з нею. Він згадав про своє кохання, про мрії та сподіванки, що хвилювали його чотири роки тому,— і йому стало ніяково.

Пили чай із солодким пирогом. Потім Віра Йосифівна читала вголос роман, читала про те, чого ніколи не буває в житті, а Старцев слухав, дивився на її сиву, гарну голову і чекав, коли вона скінчить.

"Нездара,— думав він,— не той, хто не вміє писати повістей, а той, т0 їх пише і не вміє приховати цього".

— Непоганецьки,— сказав Іван Петрович.

Потім Катерина Іванівна грала на роялі шумливо й довго, і, коли скінчила, їй довго дякували і захоплювались нею.

"А добре, що я з нею не одружився".— подумав Старцев.

Вона дивилась на нього і, очевидно, ждала, що він запропонує їй піти в сад, але він мовчав.

— Давайте ж поговоримо,— сказала вона, підходячи до нього.— Як ви живете? Що у вас? Як? Я всі ці дні думала про вас,— продовжувала вона нервово,— я хотіла послати вам листа, хотіла сама поїхати до вас в

Дяліж, і я вже вирішила поїхати, але потім роздумала: бог знає, як ви тепер до мене ставитесь. Я з таким хвилюванням чекала на вас сьогодні, ради бога, ходімо в сад.

Вони пішли в сад і сіли там на лаву під старим кленом, як чотири роки тому. Було темно.

— Як же ви поживаєте? — спитала Катерина Іванівна.

— Нічого, живемо потрошку,— відповів Старцев. І нічого не міг більше придумати. Помовчали.

— Я хвилююсь,— сказала Катерина Іванівна і затулила руками обличчя,— але ви не звертайте уваги. Мені так гарно дома, я така рада бачити всіх і не можу звикнути. Скільки спогадів! Мені здавалось, що ми будемо розмовляти з вами аж до самого ранку.

Тепер він бачив близько її лице, блискучі очі, і тут, у темряві, вона здавалась молодшою, ніж у кімнаті, і навіть ніби повернувся до неї її колишній дитячий вираз. І справді, вона з наївною цікавістю дивилась на нього, наче хотіла ближче роздивитися і зрозуміти того, хто кохав її колись так полум´яне, з такою ніжністю і так нещасливо; її очі дякували йому за це кохання. І він пригадав усе, що було, усі найменші подробиці, як він блукав кладовищем, як потім під ранок, втомлений, повертався до себе додому, і йому раптом стало сумно і жалко минулого. У душі зажеврів вогник. — А пам´ятаєте, як я проводжав вас на вечір у клуб? — сказав він.— Тоді ішов дощ, було темно...

Вогник все розгорявся в душі, і вже хотілося говорити, нарікати на життя...

— Ех! — сказав він зітхаючи,— Ви от питаєте, як я поживаю. Як ми поживаємо тут? Та ніяк. Старіємо, товстіємо, занепадаємо. День та ніч,— доба пріч, життя минає тьмяно, без вражень, без думок... Вдень нажива,

а ввечері клуб, товариство картярів, алкоголіків, хрипунів, яких я терпіти не можу. Що гарного?

— Але у вас робота, благородна мета в житті. Ви так любили говорити про свою лікарню. Я тоді була якась химерна, уявляла себе видатною піаністкою. Тепер усі панночки грають на роялі, і я теж грала, як усі, і нічого в мені не було особливого; я така сама піаністка, як мама письменниця. І звичайно, я вас не розуміла тоді, але потім, у Москві, я часто Думала про вас. Я тільки про вас і думала. Яке це щастя бути земським лікарем, допомагати страждальцям, служити народові. Яке щастя! — повторила Катерина Іванівна з захватом.— Коли я думала про вас у Москві, ви уявлялись мені таким ідеальним, піднесеним...

Старцев згадав бумажки, які він вечорами виймав з кишень з такою втіхою, і вогник у душі згас.

Він підвівся, щоб іти до будинку. Вона взяла його під руку.

— Ви найкращий з людей, яких я знала в своєму житті,— продовжу, вала вона.— Ми будемо бачитися, розмовляти, чи не так? Обіцяйте мені Я не піаністка, щодо себе я вже не помиляюсь і не буду при вас ні грати ні говорити про музику.

Коли ввійшли в дім і Старцев побачив при вечірньому освітленні ц обличчя і сумні, вдячні, допитливі очі, звернуті на нього, то відчув неспокій і подумав знову:

"А добре, що я тоді не оженився".

Він став прощатися.

— Ви не маєте ніякого римського права їхати, не повечерявши,— говорив Іван Петрович, проводжаючи його.— Це з вашого боку вельми

перпендикулярно. А ну, зобрази! — сказав він, звертаючись у передпокої до Пави.

Пава, вже не хлопець, а вусатий парубок, став у позу, підняв вгору руку і сказав трагічним голосом:

— Помри, нещасна!

Усе це дратувало Старцева. Сідаючи в коляску і дивлячись на темний будинок і сад, які були йому такі любі й дорогі колись, він пригадав усе одразу — і романи Віри Йосифівни, і шумливу гру Котика, і дотепи Івана Петровича, і трагічну позу Пави, і подумав, що коли найталановитіші в усьому місті люди такі бездарні, то яке ж має бути місто.

Через три дні Пава приніс листа від Катерини Іванівни. "Ви не їдете до нас. Чому? —писала вона.—Я боюсь, що ви змінилися до нас; я боюсь, і мені страшно від однієї думки про це. Заспокойте ж мене, приїжджайте й скажіть, що все гаразд.

Мені треба поговорити з вами. Ваша К. Т." Він прочитав цього листа, подумав і сказав Паві:

— Скажи, голубе, що сьогодні я не можу приїхати, я дуже зайнятий. Приїду, скажи, отак, днів через три.

Але минуло три дні, минув тиждень, а він все не їхав. Якось, проїжджаючи повз будинок Туркіних, він згадав, що треба б заїхати хоч на хвилинку, але подумав і... не заїхав.

І більше вже він ніколи не бував у Туркіних.

V

Минуло ще кілька років. Старцев ще більше потовстішав, ожирів, важко дихає і вже ходить, відкинувши назад голову. Коли він, пухлий, червоний, їде на тройці з бубонцями, і Пантелеймон, теж пухлий і червоний, з м´ясистим карком сидить на козлах, простягти вперед прямі, наче дерев´яні, руки, і кричить зустрічним "Прррраво держи!", то картина буває вражаюча, і здається, що їде не людина, а язичницький бог. У нього в місті величезна практика, ніколи передихнути, і вже є маєток і два будинки в місті, і він облюбовує собі ще третій, вигідніший, і коли йому у "Товаристві взаємного кредиту" кажуть про який-небудь будинок, призначений на торги, то він без церемонії іде в цей будинок і, проходячи по всіх кімнатах, не звертаючи уваги на неодягнутих жінок і дітей, що дивляться на нього із здивуванням та острахом, тикає в усі двері палицею і каже:

— Це кабінет? Це спальня? А тут що? І при цьому важко дихає і витирає з лоба піт. У нього багато клопоту, але все ж він не кидає земського

місця; зажерливість взяла, хочеться встигнути і тут і там. В Дяліжі і в місті його звуть вже просто Іоничем.— "Куди це Іонич їде?" або: "Чи не запросити на консиліум Іонича?"

Мабуть, тому, що горло запливло жиром, голос у нього змінився, став тонким і різким. Характер у нього теж змінився: став важким, дразливим. Приймаючи хворих, він звичайно сердиться, нетерпляче стукотить палицею у підлогу і кричить своїм неприємним голосом:

— Прошу відповідати тільки на запитання! Не розмовляти!

Він самотній. Живеться йому нудно, ніщо його не цікавить.

За весь час, поки він живе в Дяліжі, кохання до Котика було його єдиною радістю і, мабуть, що останньою. Вечорами він грає в клубі у вінт і потім сидить сам за великим столом і вечеряє. Йому прислужує

лакей Іван, найстаріший і найповажніший, подають йому лафіт № 17, і вже всі — і старшини клубу, і повар, і лакей — знають, що він полюбляє і чого не полюбляє, стараються з усіх сил догодити йому, а то, чого доброго, розсердиться раптом і стане стукати палицею об підлогу.

Вечеряючи, він зрідка обертається і встряває в яку-небудь розмову:

— Це ви про що? Га? Кого?

І коли буває за яким-небудь сусіднім столом заходить мова про Туркіних, то він питається:

— Це ви про яких Туркіних? Це про тих, що в них дочка грає на фортепіянах?

От і все, що можна сказати про нього.

А Туркіни? Іван Петрович не постарішав, анітрохи не змінився і, як і раніше, все говорить дотепи та розповідає анекдоти; Віра Йосифівна читає гостям свої романи, як і раніш, охоче, із щирою простотою. А Котик грає на роялі щодня, години по чотири. Вона помітно постарішала, нездужає і щоосені їде з матір´ю в Крим. Виряджаючи їх на вокзалі, Іван Петрович, коли рушає поїзд, втирає сльози і кричить:

— Прощайте будь ласка!

І махає хусточкою.

1898

Переклад з російської Є. Дроб´язка